

Проблематика застосування стандартів доказування у цивільному судочинстві

Полюк Ю. І.¹

Опубліковано	Секція	УДК
29.12.2023	Право	347.91

DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10441361>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. Стаття присвячена аналізу умов впровадження стандартів доказування в цивільному судовому процесі, оцінці доцільності їх запровадження та визначенню перспективи.

Визначено, що запровадження стандартів доказування в цивільний процес становить собою складне, але актуальне та доволі проблематичне питання і відсутність їх нормативного закріплення на рівні законодавства породжує виникнення ряду питань і неузгодженостей, залишаючи проблематика застосування стандартів при оцінці доказів відкритою.

Надано характеристику стандартам доказування, які за типом можна класифікувати на: кримінальні – «поза розумним сумнівом» (Англія та США); цивільні – «перевага доказів» (англ. preponderance of the evidence) та «чіткі та переконливі докази» (англ. clear and convincing evidence) (США), «баланс ймовірностей» (англ. balance of probabilities) (Англія).

На основі аналізу судової практики виявлено застосування стандартів доказування при здійсненні цивільного судочинства і зроблено висновок, що в переважній більшості застосовано стандарт «баланс ймовірностей». Встановлено, що відсутність нормативного закріплення стандартів доказування на рівні ЦПК України стає причиною формування різномірної практики застосування стандартів доказування у цивільних справах, адже в цьому питанні кожен конкретний суддя спирається на свій особистий досвід і власне професійне сприйняття дійсності. Також встановлено, що непоодинокими є випадки вираження суддями власних позиції щодо застосування стандартів доказування в цивільному процесі в окремих думках

Доведено, що на сьогодні в судовій практиці цивільного судочинства стандарти доказування все частіше застосовуються, спрощуючи оцінку доказів, роблячи її більш системною та обґрунтованою.

Ключові слова: стандарт доказування, тягар доказування, баланс ймовірностей.

¹ кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія», Одеса, Академічна, 9, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-0842-1056>

Problems of application of standards of proof in civil proceedings

Abstract. The article is devoted to the analysis of the conditions for the implementation of the standards of proof in civil litigation, the assessment of the feasibility of their introduction, and the determination of the future.

It was determined that the introduction of evidentiary standards in the civil process is a complex, but urgent and quite problematic issue, and the lack of their normative consolidation at the level of legislation gives rise to a number of issues and inconsistencies, leaving the issue of the application of standards in the evaluation of evidence open.

A description of the standards of proof, which can be classified by type into: criminal - "beyond a reasonable doubt" (England and the USA); civil - "preponderance of the evidence" (English) and "clear and convincing evidence" (English) (USA), "balance of probabilities" (English) (England).

Based on the analysis of judicial practice, the application of evidentiary standards in civil proceedings was revealed, and it was concluded that the "balance of probabilities" standard was used in the vast majority. It was established that the lack of normative consolidation of the standards of proof at the level of the CPC of Ukraine becomes the reason for the formation of heterogeneous practice of applying the standards of proof in civil cases, because in this matter each specific judge relies on his personal experience and his own professional perception of reality. It was also established that there are not rare cases of judges expressing their own positions regarding the application of standards of proof in civil proceedings in separate opinions

It has been proven that today in the judicial practice of civil proceedings, the standards of proof are increasingly applied, simplifying the evaluation of evidence, making it more systematic and justified.

Keywords: standard of proof, burden of proof, balance of probabilities.

Вступ

З комплексним оновленням процесуального законодавства України зазнає суттєвих трансформації й сфера доказування, зокрема закріплення на законодавчому рівні достовірності та достатності як обов'язкових вимог до доказів актуалізує питання щодо застосування стандартів доказування у цивільних справах і продовжує бути предметом обговорень у науковій спільноті сьогодні. У світовій практиці стандарти доказування вважаються необхідною складовою змагального судового процесу, забезпечуючи його ефективність шляхом установа чітких меж, при досягненні яких важливі обставини вважаються доведеними. Однак національне законодавство запроваджує стандарти доказування в кримінальний процес, застосовуючи стандарт доказування «поза розумним сумнівом», та в господарський процес – «вірогідність доказів». Разом з тим цивільне процесуальне законодавство, не передбачаючи норми щодо стандартів доказування, закріплює принцип оцінки доказів за внутрішнім переконанням судді, який сприймається як аналог стандарту доказування в цивільному процесі.

Метою статті є аналіз сучасних умов введення стандартів доказування в цивільне судочинство, оцінка доцільності їх впровадження та визначення найближчих перспектив в цьому напрямі.

Результати

Термін «стандарт доказування» (англ. standard of proof) застосовують країни загального права (англ. common law) англо-саксонської правової системи, який принципово допускає існування невизначеності при встановленні фактів та підкреслює:

аби визнати факти доведеними, не потрібно мати стовідсоткову переконаність в певному факті [1].

Стандарт доказування, по суті, можна визначити як кількість доказів, які повинні бути представлені перед судом, перш ніж можна сказати, що факт існує чи не існує і стосується він обов'язку особи, відповідальної за доведення справи. Існують різні стандарти доказування за різних обставин, як і судові справи їх можна класифікувати за типом на: кримінальні – «поза розумним сумнівом» (Англія та США); цивільні – «перевага доказів» (англ. preponderance of the evidence) та «чіткі та переконливі докази» (англ. clear and convincing evidence) (США), «баланс ймовірностей» (англ. balance of probabilities) (Англія).

У доктрині цивільного процесуального права висловлюються думки, що стандарт доказування розуміється як об'єктивний критерій, на підставі якого суд оцінює докази для встановлення фактів справи [2, с. 326], як ступінь достовірності наданих стороною доказів, за яких суд має визнати тягар доведення знятим, а фактичну обставину – доведеною, тобто достатній рівень допустимих сумнівів, при якому тягар доведення вважається виконаним [1], як рівень ймовірності, до якого обставина повинна бути підтверджена доказами, щоб вважатись дійсною [4], як можливість ухвалення судового залежно від того, якою мірою сторона спромоглася виконати свої функції у процесуальному доказуванні [3, с. 493].

Нормами ст. 89 ЦПК України визначено, що суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів і що суд також оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності [5]. Тож по суті «внутрішнє переконання судді під час оцінки доказів» фактично є аналогом стандарту доказування у вітчизняному цивільному судочинстві [6].

Цілком справедливо зазначає І. О. Бут, що суттєвим недоліком оцінки доказів судом за своїм внутрішнім переконанням є суб'єктивність такої діяльності суду, це – індивідуалізована оцінка доказів, яка не є свавільною, оскільки для її здійснення суд має виконати низку умов [7, с. 228]. Проте якщо законодавство допускає застосування суб'єктивізму при здійсненні процесуальної діяльності судом, то з обов'язковим врахуванням принцип неупередженості, який стосується всього цивільного судочинства. Однак досягнення неупередженості в процесі оцінки доказів виявляється доволі складним завданням, оскільки завжди конкретний суддя має свій особистий досвід і власне професійне сприйняття дійсності, а вживана в ст. 89 ЦПК України конструкція «вирішує питання про достатність згідно зі своїм внутрішнім переконанням» є умовною до застосування і може вказувати на те, що суддя вже на етапі оцінки доказів сформував свою думку щодо обставин справи і суті спору, що в подальшому може вважатися упередженістю. В цьому аспекті перевага за стандартами доказування, які виключають суб'єктивізм і направлені на об'єктивізацію оцінки доказів шляхом встановлення правил та підходів для вирішення питання про достатність доказів.

На сьогодні у праві існують такі основні стандарти доказування, на які суд звертає увагу вирішуючи питання про достатність доказів, наданих заявником на підтвердження поданої ним вимоги: «баланс ймовірностей» (balance of probabilities) або «перевага доказів» (preponderance of the evidence); «наявність чітких та переконливих доказів» (clear and convincing evidence); «поза розумним сумнівом» (beyond reasonable doubt).

Щодо розуміння стандартів доказування, що використовуються у практиці цивільного судочинства слід зазначити наступне: 1) «перевага доказів» визначається як

найнижчий стандарт доказу, що покладається на позивача за для задоволення тягара переконання. Цей стандарт визначає кількість доказів, які позивач або відповідач повинні надати для того, щоб присяжні дійшли певного рішення та вимагає від присяжних прийняти рішення на користь позивача, якщо позивач зможе показати, що певний факт чи подія мала більшу ймовірність бути, ніж не відбулася. Деякі вчені визначають перевагу стандарту доказів як вимога до прийняття висновку у разі якщо принаймні 51 відсотків доказів сприяє результату позивача; 2) «*чіткі та переконливі докази*» визначається як вищий стандарт доказу, який вимагає від позивача довести, що існує велика ймовірність того, що певний факт відповідає дійсності. Цей стандарт вимагає, щоб докази показували, що є дуже імовірним або, можливо, дійсно, що передбачувана річ мала місце. Цей стандарт може застосовуватися до цивільних справ або деяких аспектів кримінальних справ. Деякі держави використовують цей стандарт, щоб визначити, чи був обшук добровільним [8, с. 78-79].

Як зазначалось на рівні національного законодавства стандарт доказування «поза розумним сумнівом» успішно впроваджений та ефективно використовується в кримінальному процесі, а стандарт доказування «вірогідності доказів» – у господарському процесі. Проте відсутність законодавчого закріплення можливості застосування стандарту доказування у цивільному судочинстві актуалізує це питання і залишає його не вирішеним і досі, навіть враховуючи його прямий зв'язок з проблемою оцінки доказів. Незважаючи на це аналіз судової практики свідчить про застосування стандартів доказування в цивільних справах і передумовою цьому стають правові позиції Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Зокрема у справі Дж. К. та інші проти Швеції (J.K. And Others v. Sweden) ЄСПЛ розкрив загальні рамкові та дефініційні питання стандарту доказування, зокрема зазначивши, що у країнах загального права у кримінальних справах діє стандарт доказування «поза розумним сумнівом». Натомість, у цивільних справах закон не вимагає такого високого стандарту; скоріше цивільна справа повинна бути вирішена з урахуванням «балансу вірогідностей» – немає потреби, щоб суддя мав бути повністю переконаний у істинності кожного фактичного твердження заявника, достатньо того, щоб на підставі доказів, представлених заявником цілком ймовірно можливо б було дійти висновку, що вимога цього заявника є достовірною [9]. Разом з тим в національній судовій практиці є випадки застосування в цивільному судочинстві стандарту доказування «поза розумним сумнівом» для оцінки обставин справи.

Так, розглядаючи справу про стягнення боргу за договорами позики суд першої інстанції позов задовільнив – стягнуто солідарно борг з відповідачів (подружжя) з мотивів використання позичених коштів в інтересах сім'ї, хоча і без письмової згоди дружини, виходячи з презумпції боргу як спільного майна подружжя. Судом апеляційної інстанції рішення в частині стягнення солідарно з подружжя грошових коштів за договорами позики на користь позивача та стягнення з дружини судового збору скасовано та ухвалено в цій частині нове рішення, яким у задоволенні позову в цій частині до дружини відмовлено. В цій справі на застосуванні при доказуванні в апеляційному провадженні обставин, які необхідні для спростування презумпції спільного сумісного майна, не характерного для цивільного судочинства стандарту доказування вказував в окремій думці один з суддів колегії.

Суддя погодився з висновком суду першої інстанції і в обґрунтування зазначив про наступне: «Співставляючи дати реєстрації транспортних засобів та дати договорів позик та розписок, відсутність письмової згоди відповідачки на позику грошей та посилаючись на застосування критерію доведеності «поза розумним сумнівом» колегія зробила висновок про те, що кошти були позичені, але не використані в інтересах сім'ї. На мою думку, в цивільній справі не може бути застосованим критерій доведення «поза

розумним сумнівом». Адже доведення поза розумним сумнівом є стандартом доведення, необхідним для визнання особи винною, що має місце у кримінальних провадженнях, в даній цивільній справі слід застосувати стандарт доказування «баланс ймовірностей». Це значить, що при відсутності доказів про доходи відповідачів, як то рахунки в банках осіб які займаються підприємницькою діяльністю, депозитних рахунків в банках на ім'я фізичних осіб, відомостей про доходи з фіскальної служби, відомостей Пенсійного фонду про оплату єдиного соціального внеску на дохід, встановлені обставини справи дають підстави, виходячи зі стандарту доказування «балансу ймовірностей» зробити висновок, що позичені кошти використано з метою створення та розширення сімейного бізнесу: перевезення вантажів вантажним транспортом, який зареєстровано відповідачем та був єдиним джерелом доходів колишньої сім'ї» [10].

Про недоцільність застосування стандарту доказування «поза розумним сумнівом» для оцінки обставин цивільної справи висловився ЄСПЛ у справі Балсамо проти Сан-Маріно (*Balsamo v. San Marino*). Суд також визнав законним для відповідних національних органів видавати розпорядження про конфіскацію на підставі «переваги доказів», які свідчать про те, що законних доходів респондентів не могло вистачити для придбання ними відповідного майна. У тих справах, де наказ про конфіскацію був результатом цивільного судочинства і стосувались доходів, одержаних злочинним шляхом, спричинених серйозними правопорушеннями, ЄСПЛ не вимагав доказів «поза розумним сумнівом» незаконного походження майна під час такого провадження. Натомість виявилось, що доказ «балансу ймовірностей» або «високої ймовірності» незаконного походження, в поєднанні з нездатністю власника довести протилежне, достатній для цілей перевірки пропорційності згідно зі статтею 1 Протоколу № 1 [11].

Застосований ЄСПЛ стандарт доказування «баланс ймовірностей» свідчив на користь тверджень заявника у справі Бендерський проти України (*Benderskiy v. Ukraine*). В цій справі заявник доводив, що серветку було введено та залишено в сечовому міхурі під час операції. Предметом дослідження був медичний експертний висновок, який чітко визначив дві умови для проведення операції на сечовому міхурі без застосування серветок. Згідно з висновком, більш ймовірним є те, що серветку було введено до сечового міхура під час операції; цю ймовірність можна виключати, лише якщо операція проводиться без застосування серветок; мало ймовірно, що серветка потрапила до сечового міхура під час перев'язок вдома, за виключенням випадку, коли тампонування здійснено з тиском [12].

На сьогодні все більше шириться практика застосування національними судами стандарту доказування «баланс ймовірностей». У справі про встановлення факту родинних відносин чоловік був змушений доводити, що є сином своєї померлої матері, бо розбіжність у прізвищах його матері не дає йому можливості отримати свідоцтво про право на спадщину після смерті матері за законом

Досліджуючи обставини справи та докази надані заявником суд зазначив, що кожний доказ, наданий заявником сам по собі не містить інформації, яка б беззаперечно доводила факт, який він просить встановити в судовому засіданні, однак всі ці докази разом у своїй сукупності дають можливість суду зробити висновок про те, що з високою вірогідністю можна стверджувати, що фактично особа, яка померла та особа, яка записана матір'ю заявника є однією й тією ж особою. Різниця у написанні прізвища матері у свідоцтві про одруження та у свідоцтві про народження заявника, де воно записано по іншому, виникла в результаті хибного перекладу прізвища з російської мови на українську мову [13]. Тож в цій справі застосування стандарту доказування «баланс ймовірностей» дозволив суду оцінити, наскільки вдало були виконані вимоги щодо тягара доказування і наскільки переконливими вони були для судді щодо позиції заявника.

У справі про визнання права власності на земельну частку (пай) відповідачем, в підставу заперечень позову вказано на пропущений позивачкою строк звернення до суду. Судом було встановлено, що позов поданий через 25 років з часу коли особа дізналася чи могла дізнатися про порушене право та жодних доказів, які б вказували на поважність причини пропуску строку позовної давності, тобто підтверджували наявність об'єктивних, істотних, непереборних причин, що не залежали від волі позивачки, які унеможливлювали її звернення з цим позовом впродовж зазначеного строку, вона не надала і поновити їй строк звернення до суду з даним позовом у своїй позовній заяві не просила, оскільки не вважала його пропущеним. Суд і застосував наслідки спливу строку позовної давності та відмовив у задоволенні позову. Згодом судом апеляційної інстанції рішення районного суду було скасовано та ухвалено нове, яким позовні вимоги задоволено. Не погоджуючись з таким рішенням, один з суддів колегії свої обґрунтування виклав в окремій думці. Суддею було підтримано позицію суду першої інстанції і зазначено, що ним правильно встановлено обставини справи, а саме щодо неправомірного невключення особи до списку, що додається до державного акту, про доведеність порушення права, застосування до спірних правовідносин позовної давності.

«Звертаючись до суду з позовом, позивач одночасно не заявила про поновлення строку позовної давності, а відтак не вказала поважності причин такого пропуску. Враховуючи, що звернення відбулося по закінченню понад 25 років з дня видачі державного акту.

Суд має враховувати стандарт доказування "вірогідність доказів" приймати до уваги докази, які свідчать про те, що позивач був обізнаний та міг бути обізнаним про порушене право.

Право на позов виникло з 6 жовтня 1995 року, тобто після видачі КСП «Батьківщина» державного акту на землю, тому звернувшись до суду із цим позовом у квітні 2021 року, позивач пропустив встановлений законодавством строк звернення до суду з позовом. Про порушення своїх прав сторона знала, або повинна була знати, тим більше що проживала і проживає в місцевості в якому відбувалося розпаювання земель колишніх колгоспників» [14]. Роздуми окремої думки були покладені в основу касаційної скарги, яка була задоволена – постанову апеляційного суду скасовано, а рішення суду першої інстанції залишено в законній силі.

Вже неодноразово суддями викладається окрема думка щодо застосування стандартів доказування в цивільному процесі. Вказане свідчить про відсутність єдиного підходу суддів до розуміння і застосування стандартів доказування, адже кожен конкретний суддя спирається на свій особистий досвід і власне професійне сприйняття дійсності в цьому питанні, з причин відсутності нормативного закріплення стандартів доказування на рівні ЦПК України та різномірної практики їх застосування у цивільних справах.

Висновки

Докази та доказування – це основа будь-якого юридичного процесу, і саме від якості та повноти зібраної доказової бази, залежить ефективність розгляду справи в суді та швидкість досягнення мети правосуддя. Застосування стандарту доказування «балансу ймовірностей» надає об'єктивність процесу доказування, оскільки воно базується на зовнішніх орієнтирах, щоб кожен присутній, так само як і суддя, міг зробити висновок, що певний факт ймовірніше існує, ніж ні, заповнюючи можливі прогалини та неузгодженості в процесі дослідження обставин справи судом. І на сьогодні в судовій практиці цивільного судочинства стандарти доказування все частіше застосовуються, спрощуючи оцінку доказів, роблячи її більш системною та обґрунтованою. Проте

відсутність їх нормативного закріплення породжує виникнення ряду питань і неузгодженостей, залишаючи проблематика застосування стандартів при оцінці доказів відкритою.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що реформування інституту доказування триває і здійснюється воно з урахуванням європейських стандартів здійснення судочинства цивільних справах та під впливом загальносвітових тенденцій у цій сфері. На сьогодні цей процес активізується і вимагає обов'язкового вироблення чітких критеріїв оцінки доказів на рівні національного законодавства, що дозволило б уникнути неузгодженостей і сприяло б формуванню єдиного підходу до застосування конкретного стандарту доказування в цивільних справах.

Список використаних джерел

1. Іларіон Томаров. Стандарт доказування: внутрішнє переконання чи баланс вірогідностей. *Юридична Газета online*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/standart-dokazuvannya-vnutrishne-perekonannya-chi-balans-virogidnostey.html>
2. Бут І.О. Стандарт доказування «баланс ймовірностей» у цивільному судочинстві. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 324-327. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12901/%D0%91%D1%83%D1%82%20%D0%86.%20%D0%9E.%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%C2%AB%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D1%81%20%D0%B9%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9%C2%BB...pdf?sequence=1&isAllowed=y>
3. Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків, 2011. 1352 с.
4. Пільков К. М. Стандарт доказування як складова забезпечення права на справедливий суд. *Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/presentation/zmi/816559/>
5. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004. № 1618-IV. Дата оновлення: 16.12.2023. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
6. Луспенік Д. Д. Доказування у цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://sud.ua/ru/news/publication/132351-dokazuvannya-u-tsvilnomu-protsesi-scho-novogo-u-tspk-ta-chomu-sud-nadileniy-pravom-vitrebuyannya-dokaziv>
7. Бут І.О. Використання стандарту доказування «баланс ймовірностей» у судовій практиці. *Часопис Київського університету права*. 2020. №4. С. 227-233. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/532/504>
8. Полюк Ю. І. Щодо питання про стандарти доказування у цивільних справах. *Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 14 верес. 2020 р.) [Електронне видання] / Уклад.: Т. А. Стоянова, Л. А. Островська, О. В. Сатановська; за заг. ред. д. ю. н., проф. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 77-83. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/21959/%d0%9f%d0%be%d0%bb%d1%8e%d0%ba%20%d0%ae.%20%d0%86.%20%d0%a9%d0%be%d0%b4%d0%be%20%d0%bf%d0%b8%d1%82%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%d0%bf%d1%80%d0%be%20%d1%81%d1%82%d0%b0%d0%bd%d0%b4%d0%b0%d1%80%>

- d1%82%d0%b8%20%d0%b4%d0%be%d0%ba%d0%b0%d0%b7%d1%83%d0%b2%
d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%d1%83%20%d1%86%d0%b8%d0%b2%d1%
96%d0%bb%d1%8c%d0%bd%d0%b8%d1%85%20%d1%81%d0%bf%d1%80%d0%
b0%d0%b2%d0%b0%d1%85.pdf?sequence=1&isAllowed=y
9. Judgement in Case Of J.K. And Others v. Sweden 23 August 2016: The European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-165442%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-165442%22]})
 10. Окрема думка судді Тернопільського апеляційного суду Ткач О.І. від 28.05.2019 р. у справі № 607/3973/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/91092249?fbclid=IwAR0T9SrkgZ7t3zrclNy2aWAltIn4nMsaIFaisF_lqdTKgHE7aqcA9f7gvo
 11. Judgement in Case Of Balsamo v. San Marino 8 October 2019: The European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-196421%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-196421%22]})
 12. Рішення у справі «Бендерський проти України» 15 листопада 2007 року: Європейський суд з прав людини. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-171889%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-171889%22]})
 13. Рішення Петриківського районного суд Дніпропетровської області від 23.03.2023 р. у справі № 187/336/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109760405>
 14. Окрема думка судді Кропивницького апеляційного суду Дьомич Л. М. від 19.09.2022 р. у справі № 389/1201/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106437404#>